

МОТИВАЦІЯ ВСТУПУ ДО ЛАВ УПА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Сьогодні історія УПА здебільшого вивчена із «зовнішнього» боку: досліджено тактичні операції, рейди, політичне та ідеологічне підґрунтя. Поза увагою ж залишаються питання «історії людини» — мораль вояків, мотивація вступу до лав УПА, їхнє світобачення, сприйняття боротьби. Звернення до такої проблематики вимагає залучення нових методів, які виникли в рамках та на стику різноманітних наук про людину.

Так, для вивчення проблеми мотивації можна використати аксіобіографічний метод якісної соціології¹. Винайдений ще Максом Вебером, цей метод, який перебуває на межі психології та соціології дасть змогу виділити певні ціннісні орієнтації, які існували в суспільстві протягом певного часу. Саме ціннісну орієнтацію слід розглянути пердовсім, коли йдеться про причини та мотиви вступу до лав УПА.

З аксіобіографічним методом пов'язаний біографічний метод, який передбачає аналіз інтенсивності та спрямованості особистості, дослідження її соціально-рольового положення, змін, що відбуваються з віком, впливу стартових умов на наступні етапи життя тощо. Аксіобіографічна методика через індуктивний аналіз індивідуальних цінностей допомагає скласти уявлення про соціальні цінності.

Історіографічна база питання мотивації вступу до УПА доволі широка, проте проблему створює відсутність досліджень власне психологічного характеру, тому я використовував роботи, в яких ідеться про історію УПА загалом. До цієї групи належить, наприклад, праця Анатолія Русначенка «Народ збурений»², яка стосується головних етапів боротьби не тільки на території України, а й на землях Білорусії, Литви, Латвії та Естонії. Ця робота дає змогу порівняти різні рухи, знайти спільне і особливе в мотивах повстанців. Відомий український історик Ярослав Грицак у книжці «Страсті за націоналізмом»

¹ Акси-биографический метод / Под редакцией Д. А. Лобойко // <http://sociologi.narod.ru/metod/aksbiogr.htm>.

² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. — Київ, 2002.

розкриває деякі аспекти українсько-польського протистояння, а також звертається до морально-етичних цінностей та орієнтацій³. Спробу подати загальний огляд історії УПА робить Юрій Киричук у праці «Історія УПА»⁴. Доволі цікавим є російськомовне дослідження Сергія Ткаченка «Повстанческая армия: тактика борьбы»⁵. Особливість цієї роботи — велика кількість цікавих та яскравих прикладів.

Безперечно, значний внесок у дослідження різноманітних сторін діяльності не тільки УПА, але й ОУН зробили Центр досліджень визвольного руху та Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які публікують документи, дослідження, спогади та інші матеріали в збірнику «Український визвольний рух»⁶. Ту з'явилось біографічне дослідження Володимира В'ятровича «Сотенний “Бурлака”»⁷. Крім розвідок біографічного плану, для вивчення моєї теми дуже важливою є стаття Івана Патріляка «“Еведенційні картки” УПА як статистичне джерело»⁸.

Варто звернути увагу на працю дніпропетровських істориків М. Слободянюка та І. Шахрайчука «Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни»⁹. Ця робота допомагає розширити бачення руху Опору на Дніпропетровщині. Вона узагальнює форми й методи антифашистської боротьби.

Джерельна база охоплює мемуари, спогади колишніх учасників боротьби: як повстанців, так і їхніх супротивників — працівників НКВД. Це дає змогу підійти виважено до дослідження, порівняти факти, подані обома сторонами. Мемуаристика є найширшою і представлена книжками, виданими не тільки на території України, а й за кордоном. В. Паливоді належить книжка «Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу», де описано не тільки боротьбу на полі бою, а й життя після полонення¹⁰. Інший колиш-

³ Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есе.* — Київ, 2004. — С. 91.

⁴ Киричук Ю. *Історія УПА* // <http://insurgent.onestop.net/kyryczuk/>.

⁵ Ткаченко С. *Повстанческая армия: тактика борьбы* // <http://insurgent.onestop.net/tkaczenko/>.

⁶ *Український визвольний рух.* — Львів — 36. 1–7.

⁷ В'ятрович В. «Сотенний “Бурлака”» // <http://insurgent.onestop.net/burlaka/>.

⁸ Патріляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // *Український визвольний рух.* — Львів, 2006. — 36. 6. — С. 110–147.

⁹ Слободянюк М., Шахрайчук І. *Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни.* — Дніпропетровськ, 2005.

¹⁰ Паливода В. *Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу / Підгот. Б. Паливода.* — Київ, 2001.

ній повстанець — Іван Дмитрик — розкрив особливості боротьби на окремо взятій території в «Записках українського повстанця (в лісах Лемківщини)».¹¹ Власне бачення боротьби подає Володимир Максимович у «Спогадах колишнього учасника Української Повстанської Армії»¹². Схожі праці належать Максиму Скорупському — «Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА)»¹³, Івану Йовику — «Нескороена армія. Із щоденника хорунжого УПА»¹⁴, Миколі Кінаху — «У вирі життя»¹⁵. Федор Кондрат пригадує власне життя і боротьбу в мемуарах «Ми стали волі на сторожі»¹⁶. Погляд жінки представлений спогадами Марії Савчин «Тисяча доріг»¹⁷. Її чоловік Василь Галаса, один із провідних членів ОУН, яскраво описав власний життєвий шлях у мемуарах «Наше життя і боротьба»¹⁸. Цікавим і, безперечно, цінним джерелом інформації є збірка спогадів «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців»¹⁹.

Протилежну сторону, тобто НКВД, представляють мемуари його співробітника Георгія Саннікова²⁰. Тут розкривається бачення останнього етапу боротьби, тобто період 1954—1955 рр., коли сили повстанського опору вже не були потужними. Книжка Саннікова цікава тим, що в ній помітна спроба виважено, аналітично подивитись на цей період боротьби.

Специфіка дослідження, а саме її історико-психологічний аспект, передбачає вивчення не тільки першоджерел, а й планування і проведення інтерв'ю з безпосередніми учасниками тих подій. Живі свідчення є важливим історичним джерелом, яке я використав у своїй роботі.

¹¹ Дмитрик І. *Записки українського повстанця (в лісах Лемківщини)* — Львів, 1992.

¹² Максимович В. *Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії* — Львів, 1992.

¹³ Скорупський М. *Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА)* // <http://insurgent.onestop.net/skorupski/>.

¹⁴ Йовик І. *Нескороена армія. Із щоденника хорунжого УПА* // <http://insurgent.onestop.net/neskorena/>.

¹⁵ Кінаш М.П. *У вирі життя*. — Львів, 2002.

¹⁶ Кондрат Ф. *Ми стали волі на сторожі* // <http://insurgent.onestop.net/kondrat/>.

¹⁷ Савчин М. *Тисяча доріг*. — Київ, 2003.

¹⁸ Галаса В. *Наше життя і боротьба. Спогади*. — Львів, 2005.

¹⁹ *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців* / За ред. Є. Луна. — Т. 1. — Львів, 2005.

²⁰ Санников Г. З. *Большая охота. Разгром вооружённого подполья в Западной Украине*. — Москва, 2002.

Отже, мета моєї статті — накреслити механізм можливого вивчення мотиваційного аспекту вступу до УПА. З одного боку, мотивація вступу до армії, як і її створення, є нібито загальновідомою. На перший погляд, може здатися, що питання вичерпано. Але це лише початкове враження — нові архівні документи, перегляд мемуарної літератури, спілкування з живими свідками і учасниками тих подій дають можливість підійти до вивчення вступу в боротьбу як до багатоаспектного явища, котре вимагає системного розгляду.

Найперше масштабне завдання на цьому шляху — аналіз регіонального походження кожного повстанця. У своїй роботі я не планую досліджувати спонуки до формування іноземних куренів в УПА й зосереджуюся лише на українських.

Цікаву інформацію знаходимо в роботі Сергія Ткаченка «Повстанческая армия: тактика борьбы»²¹. Він, порівнюючи повстанців-селян з Поділля та з Карпат, зазначає, що подоляки відважні та дисципліновані, за характером спокійні, нерухливі, не схильні до відчаю, будь-яку місію виконували до кінця. І головне — вони швидше акліматизовувалися в гірській місцевості, ніж верховинці в долинах. У верховинців же, дуже рухливих, відважних та ініціативних, негативною рисою ставала прив'язаність до рідних місць: без гір, лісів і полонин вони почували себе зле і дуже сумували. Проте автор не пояснює, на чому базуються такі його твердження. На жаль, сьогодні малодослідженим є образ повстанця — вихідця зі східних теренів. Перспективним видається аналіз окремих рис вихідців із різних регіонів та створення узагальненої характеристики повстанця-галичанина, волиняка, східняка тощо.

Розглядаючи походження повстанців, не можна не звернутися до статті Івана Патирляка «“Еведенційні картки” УПА як статистичне джерело»²². Автор змальовує «колективний портрет» бійця УПА на території Волині у 1943—1944 рр., використовуючи саме «еведенційні картки», джерело, яке дає можливість щонайближче підійти до справжніх мотивів вступу вояків до лав УПА.

Отже, з наведених даних бачимо, що українців у ВО «Богун» налічувалося 98,2%²³. З немісцевих найбільшу кількість дають 4 області:

²¹ Ткаченко С. *Повстанческая армия: тактика борьбы* // <http://insurgent.onestop.net/ikaczenko/>.

²² Патирляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 110—147.

²³ Там само. — С. 147.

Чернігівська, Сумська, Дніпропетровська та Київська²⁴. Не можна не погодитися з припущенням автора, що жителі Чернігівщини та Сумщини, найбільш лісистих регіонів, у 1941—1942 рр. зіткнулися з діяльністю червоних партизан і розпочали створення загонів самооборони. Аналогічні загони формуються і на території Волині, але там вони мали на меті захист від німецьких відділів. Не дивно, що протягом 1942—1943 рр. на Волинь прибуває помітний відсоток жителів Чернігівської і Сумської областей, щоб продовжити спільну боротьбу.

Цікавим і не менш важливим є дослідження соціального статусу. Не применшуючи ролі ідеологічної підготовки, слід відзначити, що багато багачів статок. Більшість повстанців складало українське селянство, переважно середняки та незаможні і в меншій мірі — заможні (переважно у деяких районах Полісся та Волині). Кожна з цих верств, окрім національних обстоювала і певні соціальні інтереси. Так, наприклад, бідняки розчаровані і у німецькій, і у радянській владі, просто жили вірою у краще майбутнє, яке пропагувала ОУН. Середняки ж, як і багатії, боролися через страх втратити своє майно. Єдиною відмінністю між ними було те, що середняки до 1939 р. іноді лояльно ставилися до комуністичного режиму — доти, доки на власному досвіді не переконалися, що таке «колгоспно-радгоспна система» організації села. Багатії ж ніколи не дослухалися до ідей комуністичного режиму, які апріорі робили їх «ворогами народу» і таврували як «буржуазний прощарок», з котрим треба боротися. Та незважаючи на матеріальний стан, усі представники селянства показали себе як витривалі та стійкі, патріотично налаштовані бійці. Такі вкрай узагальнені характеристики, вимагають подальшого уточнення. На прикладі ВО «Богун» можна побачити, що селянство активно долучалося до боротьби і становило найбільший відсоток бійців — понад 80% від усіх облікованих.

Окремо слід розглядати вихідців із робітничьких родин: у відділі УПА вступали передусім ті робітники, які давно пов'язували свою долю з національно-визвольним рухом, тобто члени ОУН або її симпатички. Більша ж частина робітників заводів і фабрик воліла залишатись удома, перечікуючи нелегкі часи. Через це на першому етапі боротьби (1943—1944) робітників у повстанських відділах було не більше 20—25%²⁵. Але ця цифра, скоріш за все, стосується території

²⁴ Патріляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 115.

²⁵ Ткаченко С. Повстанческая армия...

личини. На долині кількість робітників, які долучилися до боротьби, становила близько 15—17% від складу УПА²⁶. Із наближенням фронту і під впливом чуток стосовно майбутньої війни СРСР із західними союзниками, до лав УПА прибула достатньо велика кількість робітників ліс-переробної галузі, нафтових підприємств, а також ремісників із міст.

Серед робітників виділяють дві групи-генерації: старші (сімейні) та молодші (вільні). Більш надійною була, звичайно, друга група, кілька перші могли швидко втрачати фізичні сили та моральний дух. До того ж, серед них частіше спостерігалися хвороби, не пов'язані з пораненнями. Молодша група вирізнялась більш креативним мисленням. Серед них було чимало майбутніх командирів. На прикладі ВО «Богун» бачимо, що молоді люди, віком від 18 до 28 років, становили 70% від усіх облікованих²⁷.

Окремо треба розглянути студентство — найактивнішу, найвідвадальнішу частину бійців. Після проведення курсів таких студентів направляли на виховну і пропагандистсько-патріотичну роботу серед повстанців. Інколи командири навіть вбачали в них своїх конкурентів, що, звичайно, не йшло на користь боротьбі. Загалом, студентство — найяскравіша серед усіх верств, бо саме від цієї групи варто очікувати ідеалістичних спонук приєднання до боротьби.

Логічно було б дослідити рівень освіти повстанців. Освіченість тут має два параметри: по-перше, знання грамоти, письменності, і, по-друге, патріотичне виховання. Якщо для здобуття грамоти вивчалися в сільських школах, у яких навчання велося переважно польською мовою і які були підпорядковані польському керівництву, то патріотичний вишкіл потребував особливих умов, яких у міжвоєнний час не було. Варто відзначити, що на українських землях, які перебували під Польщею до 1939 р., більшість населення закінчила гімназії в Польщі чотирирічні школи²⁸.

Василь Галаса, один із провідних членів ОУН у своїх спогадах «Моє життя і боротьба» пригадує, що в його школі хоч навчання велося українською мовою, але вчителькою історії була полька, а тому викладала матеріал з польської точки зору. Тож історія країни, про яку учні дізнавались від старших та родичів, сильно

Патриляк І. «Евденційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 121.

Там само. — С. 147.

Там само. — С. 125

відрізнялась від історії, яку викладали їм у школі. Альтернативною організацією, яка мала на меті підвищувати національну самосвідомість українців, була «Просвіта». Спроби впливати на молоду робила й ОУН. Патріотичне виховання мало особливу структуру і включало в себе читання художньої літератури, присвяченої історичним подіям, спілкування зі свідками національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., проведення лекцій з історії України тощо. Саме таке виховання дає можливість ствердити, що існує невидимий, але важливий зв'язок між поколіннями. Отже, цілком логічно може довести спадкоємність боротьби УПА щодо національно-визвольної революції. Патріотичний вишкіл давав певні результати уже під час його проведення. Приклад знаходимо в мемуарах В. Паливоди. Автор зазначає, що в передвоєнні часи всі, хто мав можливість отримати за власний кошт освіту, а особливо, розібратись в історії України рано чи пізно доходив до питання відсутності держави при наявності ознак нації. В ті часи ішов інтенсивний процес розбудови підпільної мережі ОУН і свідомо молодь вступала в заборонену польськими властями організацію. Прочитані книжки справляли незабутнє враження: історичні приклади торкалися сердець юних читачів, виховували в душі патріотизму, вчили ідеалістичному сприйняттю світу. Плоди тих читань далися взнаки пізніше — під час ведення боротьби у лавах повстанців: «Ми марили подвигами, бо вважали, що це і вершина патріотичної досконалості та загального визнання»³⁰.

Припускаючи великий, якщо не визначальний вплив освіти, варто типологізувати її форми. Зважмо на те, що мемуари писали тільки освічені люди. Але у спогадах можна знайти відомості про освіту інших вояків. Дані про рівень освіти можуть міститися в родинних порядженнях командування УПА щодо проведення освітньої роботи серед повстанців або в облікових картках.

На початковій стадії виховання повстанців головним джерелом ідеї була творчість Тараса Шевченка, про що згадується майже в кожному свідченні. Особисті враження підтверджують цю тезу. Наприклад, колишній упівець Теодозій Степанович Тимочко, що мешкає нині у м. Павлограді, і сьогодні знає більшість творів Кобзаря напам'ять³¹. Т

²⁹ Галаса В. *Наше життя і боротьба*. — С. 15.

³⁰ Паливода В. *Спогади українського повстанця...* — С. 68.

³¹ *Інтерв'ю з Тимочко Т. С., 1924 р. н., записане 18.07.05 // Архів автора* — С. 2.

саме стосується й Петра Савича Хильчука, який проживає у м. Синельниковому³² — у розмові він цитував Шевченка. Поезія Кобзаря виховувала в молоді почуття патріотизму і розпалювала ненависть до ворогів рідної землі. Приклад звичайного сільського хлопчини Тараса Шевченка, який від поміщицького кріпака зумів піднятися до найвищих висот, сильно впливав на молодих хлопців.

Виховання націоналістів завжди починалося з художньої літератури, з історичних книжок і лише на завершальній стадії незамінними були праці Дмитра Донцова — засновника українського чинного націоналізму. Особливу увагу зверталось на його «Націоналізм», статті з часопису «Сурма» та журналу «Розбудова нації». Але тут варто зауважити, що все ж таки з працями Донцова були знайомі далеко не всі повстанці й підпільники, про що свідчить М. Савчин³³.

Ще одним питанням, у якому перетинається психологія та історія, є вплив на повстанця-підлітка чи юнака старшого соратника. Юність — час, коли людина тільки шукає свій шлях, знаходячи кумирів та приклади для наслідування. Таким прикладом міг бути і дід, і батько, і старший брат, і просто авторитетна, поважна людина. Зокрема, полковник УПА Степан Фрасуляк, який до війни вчителював, маючи повагу серед селян. С. Фрасуляк своїм авторитетним прикладом надавав приклад іншим. Під час боротьби він залишався вчителем, правда «стрілецьким», і розкривав таємниці військової майстерності³⁴. Але не завжди взірцем мала бути окрема людина. Так, скажімо, уособленням авторитету могла бути і ОУН. Річ у тому, що українські газети час до часу описували судові розправи над учасниками ОУН, і це в достатній мірі піднімало дух народу. Членів ОУН зображували героями, які не плазують перед окупантами, а борються за волю України. Молодь, читаючи такі статті, бачила і себе у рядах борців за відновлення української державності. Але тут слід відзначити, що не всі упівці належали до ОУН. Серед них траплялися люди різних поглядів, у тому числі й позапартійні. Таким чином, люди об'єднувались для протистояння, хоча кожен міг бачити кінцеву мету по-іншому. Єдине, в чому всі були однастайні, це важливість і неминучість боротьби.

³² Інтерв'ю з Хильчуком П. С., 1925 р. н., записане 28.08.05 // Архів автора — С. 1.

³³ Савчин М. Тисяча доріг. — С. 44.

³⁴ Забілий Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк — «Хмель» // Український визвольний рух. — Львів, 2005. — 36. 5. — С. 192–202.

Я вже зазначав, що почуття розчарування відіграло важливу роль у формуванні світогляду майбутніх повстанців. Саме тому варто дослідити ставлення кожного упівця до влади поляків, більшовиків та німців. Такий аналіз дасть змогу простежити, як визрівало розчарування німецькою, польською і радянською владою, що змінювалися на апатію або на злість і бажання діяти самостійно.

По-різному формувалась національна свідомість у майбутніх повстанців. Так, наприклад, В. Галаса стверджує, що становлення його національної свідомості довершила «пацифікація» українських міст і сіл 1930 р. Василеві було тоді 10 років і під час однієї з польських акцій йому довелося ховатися в кукурудзі, а один із жандармів схопив його і побив через підозру, що хлопець там щось ховає. «Після від'їзду пацифікаторів село виглядало зруйнованим. Селяни збиралися в гурти, розповідали, як кого били. Казали, що били “За Україну”. У цьому вислові втілювався цілий комплекс почуттів: і те, що ти українець, і те, що постраждав за Україну, і те, що твій кривдник — чужинець, ворог»³⁵. Так польський шовіністичний уряд активізовував українство, підігрівав національну свідомість, підсилював ненависть до окупанта.

Яскравим прикладом є свідчення В. Паливоди, який пригадує, як на початку війни більшість українців вірили, що при німцях буде краще, ніж у панській Польщі, в якій людей обклали високими податками, була заборонена українська мова для викладання у школах, українців не допускали до уряду. Через це і чекали на гітлерівських «визволителів». Проте історія склалася інакше, бо 17 вересня 1939 р. на землі Західної України ввійшли радянські війська. Ці події супроводжувались гучними гаслами про возз'єднання українських земель. Але невдовзі почалися арешти галицької інтелігенції та примусове переселення еліти та духовенства до Сибіру. Таким чином СРСР боровся з вільнодумством серед населення України. Другим етапом була німецька окупація території України. В. Паливода згадує, що прихід німців, на який чекали з нетерпінням, був достатньо пафосним. На гітлерівців дивилися шанобливо, бо мали вони привабливий, інтелігентний вигляд. Німці були чисті, вгодовані, виструнчені. Але то, насправді, була тільки оманлива видимість, бо при ближчому ознайомленні виявилось, що за тією «вихованістю» ховалися жахливі ідеї. Не дарма В. Паливода називає німців «вовками в овечій шкурі». Схожі

³⁵ Галаса В. Наше життя і боротьба. — С. 16.

зауваги знаходимо в М. Скорупського, котрий спочатку описує свій захват від форми та манер німців, але потім вказує, що при спробі почати розмову з німецькими офіцерами його, хлопця, просто вдарили. Думка про Німеччину та її інтелігентність різко змінилася³⁶.

Люди потрапляли в умови, які вимагали особистого вибору — або коритися комусь із окупантів, або схилитись до боротьби. Не забуваймо, що безпосереднім поштовхом до створення УПА стало наростання антинімецьких настроїв: керівники ОУН вирішили не дати використати ситуацію червоним партизанам і взяли її під свій контроль. І вже в процесі боротьби, на яку пересічну людину часто штовхали особисті обставини, а не ідеалістична налаштованість, відбувалося становлення самостійницького світогляду.

Окремим «донором» для УПА ставала час до часу Червона армія: факти неодноразового переходу офіцерів нижньої ланки з лав ЧА до УПА, були наслідком безглузвих наказів вищих командирів, які вимагали кидати своїх солдатів на певну смерть. Доволі часто офіцери ЧА потрапляли в ситуацію, коли невиконання наказу тягнуло за собою трибунал. За всяку власну ініціативу карали смертю. Непогано ілюструють цю тезу деякі цифри: серед загальної кількості облікованих повстанців у ВО «Богун» більшість — 57,68% — не були знайомі з військовою справою, але серед тих, хто був обізнаний з нею, найбільший відсоток складали ті, хто служив у польському війську (15,57%) і у Червоній армії (9,48%).³⁷

Боротьба УПА спинилася близько 55 років тому, але однастайної думки щодо неї в історіографії України не існує й донині. Ярослав Грицак дуже влучно зауважив в інтерв'ю «Львівській газеті»: «Для Львова і Західної України вояки УПА — герої, можливо, найбільші національні герої в історії боротьби українців за незалежність. Проте для Східної України УПА — група бандитів, зрадників і колаборантів. Немає суперечливішого явища в історії України, аніж УПА. Ніщо так сильно не розділює наше суспільство [...]»³⁸. Причини таких різних оцінок варто, серед іншого, шукати і в нерозумінні багатьма людьми зі Східної України мотивів, які штовхали бійців УПА до боротьби. Сподіваюсь, що дослідження, яке я розпочав, допоможе хоч трохи розвіяти міфи, породжені радянською історіографією та пропагандою.

³⁶ Скорупський М. *Туди, де бій за волю...*

³⁷ Патриляк І. «Евденційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 129.

³⁸ «УПА — герої чи бандити?» // Львівська газета. — 2003. — 16 липня 2003. — № 206.